

Araştırma Makalesi/Research Article

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nin Muhacirleri Devlet Çiftliklerine İskânı

Habibe Polat*

(ORCID: 0000-0003-3501-6515)

Makale Gönderim Tarihi

10.11.2022

Makale Kabul Tarihi

23.12.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Polat, H., "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nin Muhacirleri Devlet Çiftliklerine İskânı", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1788-1817.

APA: Polat, H. (2022). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nin Muhacirleri Devlet Çiftliklerine İskânı. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1788-1817.

Öz

Ekonomisi büyük oranda tarıma dayalı olan Osmanlı Devleti için iktisadî işletmelerinden olan çiftlikler önemli bir yere sahiptir. Bunun yanı sıra çiftliklerin nitelikleri, XVII. yüzyıldan başlayarak dönüştürülmeye başlanmış ve Osmanlı'nın son dönemine kadar birbirinden farklı ünitelerden müteşekkil bir işletme şekline getirilmiştir. Anadolu'da tımar sistemi içinde çiftlikler genel bir durumu ifade ederken özellikle İstanbul ve büyük şehirlerde kurulan çiftlikler padişah ve ailesine ayrılan, Hazine-i Hassa İdaresine bağlı ve hassa çiftlikleri ihtiva eden büyük işletmeleri ifade etmektedir. Söz konusu işletmelerde tarım ve hayvancılığın geliştirilmesi için büyük harcamalar yapılmış fakat mekansal olarak büyük bir yeri işgal eden bu işletmeler beklenildiği gibi büyük kazançlar

* Dr. Öğr. Üyesi, Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, habibe.polat@ozal.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Malatya Turgut Özal University, Faculty of Social Sciences and Humanities, Department of History, Türkiye.

getirmemiştir. Aynı zamanda Osmanlı topraklarına 1853-1856 Kırım Harbi ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında göç eden büyük kitlelerin bir süre sonra Anadolu içinde yerleştirilecek yerlerin kalmaması ile bu işletmeler muhacir iskânı için önemli bir alternatif mekan haline gelmiştir.

Muhacir iskânı sürecinde planlı bir iskân doğrultusunda hareket eden Osmanlı Devleti'nin, devlet çiftliklerine muhacir yerleştirirken birçok opsiyonu bir anda düşündüğü söylenebilir. Bu çalışma, Osmanlı arşiv belgeleri kullanılarak muhacirlerin devlet çiftliklerine iskânı hakkında bir değerlendirme yapma fikrinden hareket etmektedir ve Osmanlı Devleti'nin muhacir iskânındaki mekansal organizasyonun izdüşümü hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İskân, göç, muhacir, çiftlik, devlet çiftlikleri.

Settlement of Immigrants to the State Farms by Ottoman State in the Second Half of the 19th Century

Abstract

Farms, some kind of the economic enterprises, had an important place for the Ottoman Empire, whose economy was largely based on agriculture. In addition, the structures of the farms were began to be transformed starting from the 15th century and they were transformed into a business enterprises consisting of different units, until the last period of the Ottoman Empire. Farms; while expressing a general name within the scope of the Timar System in Anatolia, it refers to large enterprises affiliated to the Hazine-i Hassa Administration, which were allocated to the Sultan and his family, especially in Istanbul and big cities. Huge expenditures were made in these farms for the development of agriculture and livestock but these enterprises, which were established on large lands, did not bring big profits as expected. Due to the lack of sufficient places to settle in the Anatolia, these farms became an important alternative place for the resettlement of the large masses of immigrants, who migrated to the Ottoman lands after the Crimean War of 1853-1856 and the Ottoman-Russian War of 1877-1878.

It can be stated that the Ottoman Empire, which acted in the direction of a planned resettlement during the immigrant resettlement process, took into account many alternatives when placing immigrants on state farms. This study is based on the idea of making an assessment about the resettlement of immigrants to state farms using Ottoman archive documents and aims to give information about the projection of the location preference in the immigrant settlement of the Ottoman Empire.

Keywords: Settlement, immigration, immigrant, farm, state farms.

Giriş

Osmanlı terminolojisinde “çiftlik” kelimesi bir çift öküz ile sürülebilen araziyi ifade etmektedir.¹ Fakat daha geniş anlamı ile bu terimin tarımsal alandan daha fazla şeyi ifade ettiği mana özellikle XVIII. yüzyıl ile beraber belirgin hale gelmiştir. Zamanla “çiftlik” işletmesi küçük aile işletmelerinden daha ziyade mülk sahibinin yedinde bulunan ve mekansal olarak daha büyük bir alanı içine alan çiftlikler için kullanılmıştır.² Aynı dönemde çiftlik sayıları artarken mahiyeti de değişmiştir. Çiftlik sahiplerinin önemli bir kısmı taşrada servetleri ve güçleri ile nam salan “*ayan-ı vilayet*”ten kişilerdir. Bu yüzyılda toprak sahibine hiçbir suretle danışılmadan toprak alım-satımı hızlanmış, kanunnamelere riayet edilmemiş, arazi tahrirleri yapılmamıştır. Çiftlik sahiplerinden olan vali ve kadılar ise bir yandan devlet görevlerini yaparken diğer yandan emekli olunca ya da azledilince arazi sakini olarak çiftlikler edinmiştir.³

1858 Arazi Kanunnamesi’nde çiftlik için, “*Kanunen çiftlik her sene ziraat olunur ve hasılat verir. İki öküzlük yer bir çiftlik demektir ki en verimli yerden 70-80 dönüm ve orta verimli yerden 100 dönüm ve verimsiz yerden 130 dönüm kadar araziden ibarettir. Bir dönüm ise 1600 zirâ yerdir.*” denmiştir.⁴ Aynı kanunnamenin 52. Maddesinde daha geniş anlamıyla “*Araziyi ziraat etmek zımında inşa olunmuş bina, yetiştirilen*

¹ Halil İnalıcık, “Çiftlik”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi VIII*, (1993), s.313.

² Çağlar Keyder, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak), (1998), s. 1. Yine de Osmanlı yönetimi XVII. ve XVIII. Yüzyılların büyük büyük çiftlikleri ve ayanlarını düzene uymaları konusunda sürekli olarak denetim altında tutmuş onlara hiçbir zaman meşruiyet kazandırmamıştır. Özellikle malikane sahipleri ile zamanla ayan haline gelecek olan mültezimler arasındaki mücadele bunun önemli meseleleri arasında sayılabilir. Malikane mültezimleri tarafından çiftlik haline getirilmeye çalışılan *has köylerinin çiftlik yapılamayacağına dair ciddi yaptırımlar* olmasına rağmen bunun önüne geçilememiştir. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2017, s.108.

³ Yücel Özkaya, “Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi XIV-25*, (1981), s.179-180. XVIII. Yüzyıldaki çiftliklerin kar ortakları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Özlem Başarır, “Osmanlı Hanedan Kadınlarının Çiftliklerinin Taşra Yönetim Organizasyonundaki Yeri Üzerine Bazı Bilgiler”, *ANKARAD*, 2/3, (2021) s.17-38.

⁴ Arazi Kanunnamesi 1858 (7 Ramazan 1274), Hrz. Orhan Çeker, İstanbul 1985, s.70.

hayvanlar, tohum vesair çiftlik aletleri ile muayyen bir arazi parçası” olarak ifade edilmiştir.⁵ Bundan sonra çiftliklerde statülerinden ziyade içyapıları itibariyle değişiklikler olmuştur. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldaki iskân politikası ile birlikte şahıslara da büyük toprak parçaları verildiyse de bu toprak sahipleri devletin vesayeti altında bir statüye sahiplerdi. Söz konusu kanunnamede de bu durum açıkça ifade edilmiştir.⁶

İçyapıdaki değişikliklerle beraber çiftliklerdeki demografik çeşitlilik artmıştır. Bu çeşitliliğin büyük bölümünü özellikle XIX. yüzyıl ortalarından sonra Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalan Kırım-Kafkas muhacirleri teşkil etmektedir. Pek tabii XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin ekonomik kaynaklar dengesinin, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, ziraat üzerine olduğu söylenebilir. Toprak faktörü nisbî olarak bol olsa da bu toprağı işleyecek insan unsuru fazla değildi. İmparatorluk üzerinde yaşayan nüfus XVII. yüzyıldan sonra siyasî ve iktisadî sebeplerden ötürü azalmıştır. Köyler küçüldükçe “*halî ve harâp*” olan toprağın oranı artmıştı. Kısacası Osmanlı memleketinde nüfus yoğunluğu oldukça daralmıştı. Bunun yanında Osmanlı topraklarına aynı yüzyılda yapılan göçler ve Osmanlı'nın iskân politikası neticesinde bazı bölgelerde nüfus yoğunluğunu nispeten yükseltmiştir⁷ Yine aynı dönemde ekili toprakların oranı ülke topraklarına oranı oldukça azdı. Bunda nüfus yoğunluğunun az olmasının büyük bir payı vardır. Devletin geniş ve verimli topraklarının çok azında tarım yapılmaktaydı.⁸ Bunun yanı sıra Tanzimat sonrasında Osmanlı Devleti'nde tarım mülkleri edinme konusunda ciddi bir artış söz

⁵ Halil Cin, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1992, s.116.

⁶ Bkz Arazi Kanunnamesi, madde 130. “*Ahalisi mevcut olan bir karye çiftlik ittihâzıyla arazisi müstakillen bir şahsın uhdesine ihale olunamaz. Fakat yetmiş ikinci maddede beyân olunduğu vechile bir karyenin ahali-i müctemi'ası dağılıp da arazisi tapuya kesbi istihkâk eylediği hâlde müceddeden erbâb-ı ziraat getirilerek iskân ve uhdelerine başka başka arazi tefvîz olunarak ol karye hey'et-i asliyesine ircâ' edilmek mümkün olamaz ise ol karye çiftlik ittihâz olunmak üzere arazisi topdan bir veya iki-üç şahsın uhdesine ihale olunabilir.*”. Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı No: 135, İstanbul 2014, s.128.

⁷ Tefvik Güran, 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar, İstanbul 2014, s.71-72.

⁸ Güran, a.g.e., s.71-72.

konusuydu. Özellikle Osmanlı hükümdarları, İstanbul'daki gayrimüslimler, bankerler ve İngiliz girişimciler büyük ölçüde tarım mülkleri edinmişti.⁹

Zamanla devlet çiftlikleri ile ilgili ciddî girişimlerde bulunulmuştur. Dönemin hükümdarı II. Abdülhamid'e göre; *"insanlığın zenginliğinin esasını teşkil eden ziraattır ve ziraat Osmanlı Devleti'nde ilk yeri işgal eder, çünkü bütün canlıları besleyen odur."*¹⁰ Söz konusu durum, tarım için büyük devlet çiftliklerinin teşkil edilmesi, bu çiftliklerde modern tarımı yapacak bireylerin yetiştirilmesi için ziraat okullarının açılması ve Ziraat Meclisinin oluşturulması fikrini beraberinde getirmiştir. 25 Haziran 1876'daki kararnamenin üçüncü maddesi gereğince İstanbul'da birer tarım ve veterinerlik okullarının açılması ve vilayet merkezlerinde de birer örnek çiftliğin oluşturulması gerektiği ifade edilmiştir.¹¹ Bu bağlamda 1 Ağustos 1881'de İstanbul dışında Edirne Hamidiye Ziraat Mektebi ve Numune Çiftliği kurulmuştur.¹² İlerleyen dönemlerde Çukurova çok sayıda gelişmiş tarım makinesine sahip özel bir çiftlik işletmesi haline getirilmiştir.¹³ Yine II. Abdülhamid döneminde Maliye Hazinesine aktarılan Emlâk-ı hümayun Hazine-i Hassa Nezareti'nin idaresine bırakılmıştır.¹⁴

Hazine-i Hassa tarafından sahip olunan emlâk-ı hümayûn çeşitli şekillerde tasarruf edilirdi. Memleketin genelindeki önemli bir kısmı ise içinde yaşayan ahali tarafından ya da çeşitli dönemlerde Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalan ve hükümet tarafından sevk ve iskân edilen muhacirlerce işletilmiştir. Nitekim emlâk-ı hümayundan olan bu yerlere muhacirlerin iskân edilmesi, eğer yerleştirilecek yer bir çiftlik ise, içindeki yapılarda da ikamet edilmesi padişah tarafından uygun görülmüştür. Ayrıca bu yerler dahiline hem maaşlarının temin

⁹ Aysun Sarıbey Haykıran, "Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler (1839-1918), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İzmir 2013, s.112.

¹⁰ Ali Vehbi, *II. Abdülhamid, Siyasî Hatıratım*, İstanbul 1997, s.176.

¹¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Düstur*, Birinci Tertip Üçüncü Cilt, s.473-474.

¹² Geniş bilgi için bkz. Sevtap Kadioğlu, "Osmanlı Döneminde Türkiye'de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve Tedrisat-ı Ziraat Nizamnamesi", *Kutadgubilig*, 8, (2005), s.239-257.

¹³ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (çev. Ayşe Berktaş), İstanbul 2005, s.199.

¹⁴ Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara 2000, s.90.

edilmesi hem de yerleştirilen yerlerdeki emlak-ı hümayunun veriminin arttırılması maksadıyla ziraat konusunda iyi olan ve çift çubuk sahibi muhacirlerin yerleştirilmesi hususunda Muhacirin Komisyonu ve Şehremâneti'ne emir verilmiştir.¹⁵

Devlet Çiftliklerine Muhacir İskânı

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda değişen çiftlik algısı ile beraber çiftliklerdeki demografik dinamiklerde de değişimler olmuştur.¹⁶ Geniş araziler üzerinde kurulan çiftliklere bilhassa 1885'li yıllara kadar yerleşim oldukça düşüktü. Bu durum çiftlik mülkiyetlerindeki toprakların büyük bölümünün işlenmemesi, dolayısıyla vergi kaybı demektir. Çünkü çiftlik arazilerini tasarruf eden köylüler, öşür ve ağnam resmî gibi hububat ve hayvan vergilerini "çiftliklerin vakıf statüsü"nde olması sebebiyle başından beri hara yönetimine veriyorlardı. Bunun yanı sıra kira bedeli gibi ödedikleri resm-i zemin ve benzeri resmi işler çiftliğe aitti. Diğer taraftan çiftliklerin devamlılığı için çiftliğin kendi hesabına işlediği topraklar, hayvancılık ve diğer işler için insan iş gücüne ihtiyaç vardı. Bunun için çiftlik arazilerindeki yerleşik nüfusun arttırılması gerekiyordu.¹⁷

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı topraklarına doğru olan kitlesel göçler, göçler neticesinde meydana gelen köy yerleşimlerinin yaygınlaşması, mera alanlarının azalması ve dolayısıyla hayvancılığın azalması, ormanlık alanların göçmen yerleşimlerine açılarak tahribatin önünün açılması gibi olumsuz etkenler yaşanmıştır.¹⁸ Bunun yanı sıra özellikle göçebe aşiretlerin boş arazilerin çoğu üzerinde geleneksel otlatma veya geçiş haklarına sahip olduğu söylenebilir. Kalıcı yeni köylere yerleşme, onları korumanın bir yolu. Zira muhacirlerin yerleşim seçenekleri azalmıştı. Geriye kalan marjinal araziler muhtemelen giderek daha fakir topraklara sahipti veya bir topluluk

¹⁵ Terzi, *a.g.e.*, s.99.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz. İrfan Kokdaş, "Osmanlı Çiftliklerinde Tek Tip Bir Demografik Yapı Var mıydı? 19. Yüzyıl Teselya Çiftliklerinde Sosyo-Ekonomik Dinamikler ve Nüfus Yapıları", *Keçiçek*, 48, (2019), s.272.

¹⁷ Osman Köksal, "Osmanlı Dönüşüm Sürecinde Bir Devlet Teşebbüsü Olarak Çifteler Hâra-yı Hümayunu ve Türk Atçılığına Katkıları", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/2, (2009), s.358.

¹⁸ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri 1856-1876*, Ankara 1997, s.206.

olarak başka bir yere gitmek isteyen muhacir gruplarının bütün üyelerini barındıracak kadar büyük değildi. Toprağı geçimlerini sağlamak için yetersiz bulan bazı muhacir grupları, kırsal kesimde uygun yollar aramaya koyulmuştu.¹⁹

Bununla beraber devlet çiftlik işletmelerinde ziraat yapacak unsurların olmayışı Osmanlı Devleti'ni bu işletmelere muhacir iskân etmeye sevk etmiştir. Bu geniş ve verimli arazilerde ziraatın devamlılığını sağlamak için önlem olarak söz konusu arazilere muhacirlerin yerleştirilmesi belli zamanlarda yoğunluk kazanmıştır. Mesela 1856 Kırım Harbi 1862-1864 Rus-Çerkes Harbi ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi neticesinde Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda olan muhacirlerin uygun yerlere iskân edilerek bu bölgelerde tarım ekonomisinin devamlılığının sağlanması amaçlanmıştır.

Osmanlı'nın gelen muhacirler için aldığı tedbirlerin başında onlar için boş arazileri tespit ederek uygun olanların tedarik edilmesi gelmektedir. Nitekim göçlerin başında Anadolu'da oldukça fazla miktarda boş ve verimli arazi mevcuttu. Fakat bilhassa 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında yaşanan yoğun göçler ile Batı ve Orta Anadolu'da tarıma elverişli arazi kalmamış ve yeni iskân yerleri tespit edilmeye başlanmıştır.²⁰ Bu sebeple bilhassa II. Abdülhamid döneminde söz konusu çiftliklerin muhacir iskânına açılması meselesi bir çözüm olarak gündeme gelmiştir. Balkanlar ve Kafkaslardan gelen yoğun göçle biriken muhacirlerin önemli bir kısmı bu çiftliklere yerleştirilmeye başlanmıştır. Bilhassa tarım toplumu olan, at yetiştiriciliği ve savaşçı kimlikleri ile bilinen Çerkeslerin büyük bir kısmı bu gibi çiftliklere yerleştirilmiştir. Böylece hem sayıca fazla olan bir topluluğun iskân edileceği yer konusunda bir alternatif mekan söz konusu olmuş hem de büyük yatırımlarla inşa edilen fakat yeterli değeri görmeyen çiftliklerin tekrar üretime açılmasının önü açılmıştır. Nihayet devlete ait olan bu

¹⁹ Yücel Terzibaşoğlu, "Landlords, Refugees, and Nomads: Struggles For Land Around Late-Nineteenth-Century Ayrılık", *New Perspectives on Turkey*, Spring 2001, 24, p.71.

²⁰ Habibe POLAT, "Osmanlı Devleti'nin Halep ve Civarına Çerkesleri İskânı (1856-1914)", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 2019, s.178.

çiftliklerin önemli bir kısmı, maliyetlerinin yüksek olması sebebiyle hazineye yük olmaktan çıkarılıp tasarruf hakkı muhacirlere verilmiştir.²¹

XIX. yüzyılın başlarından itibaren başlayan ve yüzyıl ortaları itibari ile hız kazanan Kırım ve Kafkas muhacirlerinin Osmanlı topraklarına göç etmesinin bir neticesi olarak Osmanlı hükümeti birtakım önlemler almıştır. Önceden muhacir işleri ile dâhiliye, zaptiye ve belediye görevlileri ilgilenirken muhacir sayısının artması ile iskân yetki ve sorumluluk kavramları birbirine karışmıştır. Bu karışıklığın bertaraf edilmesi maksadıyla Osmanlı Devleti, Rumeli ve İstanbul sahillerinde bekleyen muhacirlerle sonradan gelecek olan muhacirlerin iskân çalışmalarının daha düzenli bir şekilde yapabilmek için 4 Nisan 1879 tarihinde bir talimatname hazırlamıştır. Talimatname aynı isimle ve içeriğinde herhangi bir değişiklik yapılmaksızın 1886-1887 senesinde yeniden yayınlandı. Talimatname beş bölüm ve otuz dört maddeden oluşmaktaydı.²² Talimatnamenin beşinci kısmı muhacirlere tahsis edilecek arazi ve çeşitli ihtiyaç malzemelerinin teminini içermekte ve dokuz maddeden meydana geliyordu.²³

²¹Ömer Şen, "Muhacir Ailelerine Yönelik İktisadî ve Sosyal Tedbirler", *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi I*, Ankara 1992, s.321.

²²Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, Ankara 2018, s.46.

²³Buna göre,

Madde 25; muhacirlerin yığılma dolayısıyla iskân edilemediği hallerde karye ve kasaba ahalisinden belirli sayıda muhaciri misafir etmeleri istenecektir. Kasaba ve karyelerde boş vaziyette olan devlet arazileri ve terk edilmiş olan araziler muhacirlere verilecek ve buralarda ziraat yapmalarına imkan sağlanacaktır.

Madde 26, 30 ve 32; ziraat yapsalar dahi ilk yıl gerekli verimi elde edemeyecekleri hesap edilerek muhacirlerin bu sebepten sefaletе düşmelerinin önünü kesmek için mahallî memurlar, komisyon ve şubeler gerekli tedbirleri alacaktır. Zanaat ehli olan muhacirlerin de kalfa ve çırak olarak esnaf kişilerce istihdam edilmesi sağlanacaktır.

Madde 27; muhacirlere verilecek olan tarlalar ya da mirasçısı bulunmayan araziler ile vakıf arazilerinde talimatname gereğince ziraat yapılabilecektir. Eğer ki yeni baştan bir yerleşim yeri tahsis edilecekse bu yerin sulak ve ormanlık alanlara yakın olmasına dikkat edilecektir.

Madde 28; harap ve hanesiz olan karyelere muhacir yerleştirilirken onlar için tedarik edilen arazinin geçmiş kayıtları ve durumu ilgili birimlerce tahkik edilecektir. Verilecek arazinin miktarı bir hanenin nüfusuna göre yirmi dönümden elli dönüme kadar olacak. Söz konusu araziler tapu memurları aracılığıyla dağıtılacak, arazi taksimi Arazi Kanunnamesi'ne göre yapılacaktır.

Muhacirlerin iskân edildikleri yerlerdeki en büyük mesele şüphesiz arazi tedarikidir. Zira tahsis edilen arazi hem muhacirlerin barınacakları hem de ziraat yapacakları mekanı ifade etmekteydi. Tarım yapmak konusunda iyi oldukları bilinen ve yerleşik bir hayat yaşayan Çerkesler içinse bu durum ayrıca önem arz etmektedir.²⁴ Söz konusu muhacirler, İstanbul başta olmak üzere sırası ile sahil şehirleri ve nihayet Anadolu'nun iç kısımlarına yerleştirilecek mekanların yeterli olmaması sebebiyle Osmanlı bu defa yönünü Anadolu'nun güneyine çevirmek zorunda kalmıştır. Bu topraklara iskân edilen muhacirlerin önemli bir kısmı devlet haralarına yerleştirilmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi buradaki amaç boş haraların yerleşime açılması ve bu verimli yerlerde ziraat yapacak olan Kırım ve Kafkas muhacirlerden gelir elde etmesidir. Bu sayede bir yandan muhacirler yaptıkları ziraatla hem kendi ihtiyaçlarını tedarik ederek devlete külfet olmayacak hem de bu mirî arazilerden devlete ek gelir sağlanacaktır. İskân sırasında muhacirler için ayrılan arazinin boş olup olmadığı önceden araştırılır, boş olan arazi devlete aitse taksim edilip muhacirlere dağıtıldı. Bu uygulamadaki amaç hem muhacirlerin daha geniş arazilerden yararlanmasını hem de devlete ait boş arazilerin tarıma açılmasını sağlamaktır.²⁵

Madde 31 ve 33; muhacirler ayrıca şehir veya kasaba yakınlarına da yerleştirilebilecektir. Şayet muhacirler kendileri için tayin olunan iskân yerlerine gitmek istemezlerse kendilerini idare edecek durumda olanlara işe verilmeyecektir. Buldukları kazalarda kendi imkanlarıyla çiftlik yapmak isteyenlere müsaade edilecektir. Geniş bilgi için bkz. Erdem, *a.g.e.*, s.50-51.

²⁴ Hem hayvan ihtiyacının karşılanması hem de ordunun talebi olan hayvanın temini amaçlanmıştır. Hara idaresinin en önemli vazifesi iyi nitelikte olan at ırklarını muhafaza etmek ve onların kusurlarını, yine kendi içlerinde en iyilerini seçerek ıslahını sağlamaktır. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin hayvan ihtiyacının ziraî mahsullerin artışı, yolların yetersizliği, demiryolu ağının henüz gelişmemiş olması gibi sebeplerle artması yeni yöntemlere sevk etmiştir. Bu sebeple Osmanlı Devleti, memleketin belli yerlerine hara idaresini kurmayı uygun görmüştür. Zamanla bu araziler halî ve metruk bir hal aldığı için Osmanlı Devleti, muhacirlerin önemli bir kısmını bu arazilere çiftlik yapmaları maksadıyla yerleştirmiştir. Geniş bilgi için bkz. S. Erdem, *Osmanlı Devleti Döneminde Malatya Sultansuyu Çiftliği'nin Tarihi Gelişimi*, Ankara 2019. O. Köksal, "Osmanlı Dönüşüm Sürecinde Bir Devlet Teşebbüsü Olarak Çifteler Hâra-yı Hümayunu ve Türk Atçılığına Katlıkları", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/2, (2009), ss.333-365.

²⁵ Erdal Taşbaş, *a.g.e.*, s.362.

Söz konusu duruma örnek olarak; uzun zamandır ziraat ve ağnamından istifade edilmeyen Mihaliç Çiftlikat-ı Hümayun arazisi üzerine üç yüz hanelik köylerin inşa edilmesi ve buralara Dobruca ve Deliorman gibi ziraat ve sanat ehli muhacirlerin yerleştirilmesi istenmiştir. Söz konusu muhacirlere borç senediyle öküz ve tarım aletlerinin verilmesi istenmiştir. Öşür alınan zahireden tohum verilmesi, elde edilen üründen alınacak olan öşürün 10'da 6'sının ziraate geri kalan 10'da 4'ünün de Hazine-i Hassa'ya verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Söz konusu çiftlikte olan fakat uzun süredir istifade edilmeyen koyunlar da satılmak suretiyle elde edilen 10.000 altın ile muhacirlerin hane inşasına ve muhacirler için çiftlik hayvanı satın alınmasına harcanması talep edilmiştir.²⁶

Muhacirlerin iskânına açılan araziler arasında olan çiftliklerde eğer ki barınacakları bir ev yok ise en kısa sürede bir hanenin inşa edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Mesela Erbaa kazasına iskân edilen Kırım muhacirlerinden buradaki çiftliklere yerleştirilecek olanlardan uygun yerlere hane yapımı için mimar ve mühendis tayin edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.²⁷ Buradan da anlaşılacağı üzere çiftliklere kontrollü ve planlı bir yerleşim söz konusu idi. Daha önceden Kırım muhacirlerinden bir kısmının Yürücek Çiftliğine yerleştirilmiş olanlar gibi Gelibolu Sancağı'ndaki Dükekin çiftliğine de Çerkes muhacirlerin iskân edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Çiftlikten hazinece istifade edilmediği maksadıyla muhacir iskânı için uygun olduğu düşünülmüştür. Yürücek Çiftliği birkaç seneden beri satılık olmasına rağmen satılmamış, satın almaya talip olanlar ise değerinde bir meblağ vermemiştir. Bu sebeple Tekfurdağı Sancağı dahilindeki Yürücek çiftliğine yüz yetmiş hane Nogay muhaciri iskân edilerek yüz on hane daha bu sayıya eklenerek Dükekin çiftliğine yerleştirilmesi uygun görülmüştür. İskân öncesi çiftliğin sınırları belirtilmiştir. Buna göre çiftlik, üç bin otuz beş dönüm tarladan ve üç yüz yetmiş dönüm çayır, dağ ve oviden, kırk dönüm meradan ve otuz bin dönüm ormandan müteşekkildir. Bunun yanı sıra mevcut demirbaşı olup olmadığına dair herhangi bir beyanda bulunulmamıştır. Yürücek çiftliğine yerleştirilen muhacirlere mevcut demirbaştan ayrı olarak zahire ve hayvan verilmiş aynı şekilde Dükekin çiftliğine yerleştirilenler

²⁶ BOA.Y.PRK.AZJ.4/18, 25 Zilhicce 1297 (28 Kasım 1880).

²⁷ BOA. A.İMKT.NZD.416-49. 5 Zilkade 1278/4 Mayıs 1862.

için de benzer uygulamanın yapılması gerektiği ifade edilmiştir.²⁸ Çiftlikat-ı Hümayunların geniş tarım arazileri yanında benzer şekilde geniş çayırıklara sahip olması sebebiyle buralara yerleştirilecek olan muhacirlerin hayvanlarını otlatacakları arazilerin de olması hayvancılığın gelişmesine de katkısı olmuştur. Emlâk-ı hümayun Çiftlikatı'ndan olan Çekmece-i Kebir'deki Bahşayış Çiftliğinin geniş çayır ve arazilerini bu gibi sebeplerle muhacirlere terk olunmuştur.²⁹

Devlet çiftliklerine muhacir yerleştirilmesi geniş arazileri ihtiva eden yerleri iskâna açmaktan başka anlamları da ifade etmektedir. Mesela yerli ahali ile olası çatışmaların önüne geçilmesi bunlardan biri olarak sayılabilir. 1800 ile 1914 yılları arasında Osmanlı nüfusu ikiye katlandı. Batı Anadolu'nun bazı bölgelerinde emek oranı şiddetli bir şekilde değişti. Müslüman nüfusun oranı bu göçlerin neticesinde hızla arttı. Mevcut toprakların dağılımı ve toplumlar arası ilişkiler üzerindeki bu değişikliğin etkisi çok önemliydi. Batı Anadolu'nun pek çok yerinde ve başka yerlerde, yerel Müslüman nüfus ile Çerkesler ve Giritliler arasında gerilim tırmanmaya başlamıştı.³⁰ Bu gerilimin önünü almak için birçok tedbir alındı. Bu tedbirlerden biri de neredeyse atıl durumda olan devlet çiftliklerine muhacirleri yerleştirerek çatışmanın önüne geçmekti. Bu şekilde Mihaliç Çiftlikat-ı Hümayununa bağlı Akçasığır ve Ekmekçi Çiftliklerine 90 hanesi mahalli hükümet tarafından, 110 hanesi de Anadolu İskân-ı Muhacirin Memuru Ahmet Hamdi Paşa tarafından yerleştirilmiştir. Söz konusu muhacirlere daha sonra gerekli olması halinde başka yerlere nakledilebileceği teminatı ve bu teminatın senet ile yazıya dökülmesi ile iskânları gerçekleştirilmiştir. Daha sonra muhacirlerden mahalli hükümet tarafından yerleştirilen 90 hane başka yerlere nakledilmişse de bunlar peyderpey tekrar çiftliğe yerleştirilmişlerdir.³¹

Malatya Sultansuyu Çiftliği'ne muhacir iskân edilmesi gündeme gelmiştir. Daha önce Malatya'ya yerleştirilmesi düşünülen muhacirler için vilayet merkezinde kendilerini uzun süre barındıracak bir yer olmadığı gerekçesiyle uzun süreli ikametlerine imkan olmadığı için

²⁸ BOA.İ.DH.463-30903 17 Rabiulahir 1277/2 Kasım 1860.

²⁹ BOA.MVL. 1024/36, 8 Şevval 1283 (11 Şubat 1867).

³⁰ Yücel Terzibaşoğlu, a.g.m., s. 69.

³¹ BOA.Y.MTV. 12/54, 1 Zilhicce 1300 (3 Ekim 1883).

muhacirlere verilmesi gerekli olan günlüklerin sarfına veya Sultansuyu Çiftliği'nde bir mevkiye yerleştirilmelerine müsaade verilmesi hususunda Mamuretülaziz Vilayeti bir telgrafla Maliye Nezareti'ne başvurmuştu. Bunun üzerine merkezden vilayete gönderilen meblağdan herhangi bir ödeme yapmanın mümkün olmadığını yanı sıra Sultansuyu Çiftliği idaresinin nasıl olacağı –tasarrufu askeriyeden hazineye yeni geçtiği için- henüz netleşmediğinden herhangi bir şey söylenemeyeceğinden muhacirlere bir ödeme yapılamayacağı Maliye Nezareti Mesarif Muhasebesi'nden bildirilmişti. Ancak merkezi idare ise Sultansuyu Çiftliği'nin idaresi konusunun henüz belirlenmemekle beraber umumi bütçenin muhacir masrafları kısmına iskân masrafları için ayrılacak meblağ vilayetin bütçesine dahil edileceği ve muhacirlerin iskân probleminin bir an evvel çözümlenmesi için gerekenin yapılacağı vilayet idaresine bildiriliyordu³². Mamuretülaziz Vilayeti'nde iskân edilmek üzere daha önceden sevk olunan 160 hane Dağıstan muhacirlerinin iskân masrafları olarak geçen seneki vilayet emvaline verilen 600 küsur bin kuruştan ödemek mümkün olmayacağından bu seneki vilayet emvalinden karşılanması için vilayet idaresinin yaptığı başvuruya cevap alınamamış ve bunların Sultansuyu Çiftliği'ndeki binalara iskânları masraf açısından daha uygun olacağına dair yeni bir başvuruda bulunmuşlar ancak buna da yanıt alamamışlardı. Tüm bunların neticesinde muhacirlerin sefaletleri artmış ve iskân işlerinin hızlandırılması vilayet tarafından bir telgrafla bildirilmişti. Ancak bu hususta Maliye Nezareti'nin geri adım atmadığı anlaşılmaktadır. Ne geçen seneki vilayet emvaline bir akçe katkısı ne de ilgili masrafın vilayetin bu seneki emvalinden karşılanmasının mümkün olmadığı ve Sultansuyu Çiftliği'nin de idari durumunun henüz netleşmemesi

³² 12 Cemaziyevvel 1327 (1 Haziran 1909) tarihli Maliye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen tezkire ve 24 Cemaziyevvel 1327 (13 Haziran 1909) tarihli Dahiliye Nezareti'nden Mamuretülaziz Vilayeti'ne gönderilen tahrirat için BOA, DH.MKT 2842/28. Sultansuyu Çiftliği'nde bundan çok daha önceki tarihlerde de göçmenlerin yerleştirilmesi ve masraflarının karşılanması söz konusuydu. Mektubi Kalemi'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 6 Şaban 1316 (20 Aralık 1898) tarihli tahrirat için BOA, A.MKT.MHM 504/8.

nedeniyle hazine tarafından çiftlik bünyesinde iskân ettirilmeleri konusunda bir şey denilemeyeceği bildirilmektedir³³

1877 senesine kadar muhacirlere arazi kanunnamesinde belirtildiği gibi, verimli yerden 70, verimi orta düzeyde olan yerden 100 ve verimi düşük olan yerden 130 dönüm arazi verilerek muhacirler iskân edilmiştir. 1877-1900 seneleri arasında Anadolu'ya gelen muhacirlere iskân edilebilmeleri için sürekli arazi tedarik edilmesi gerekiyordu. Osmanlı topraklarına sürekli bir şekilde muhacirlerin gelmesi ile hazineye ait atıl araziler, vakıf toprakları, atıl durumdaki askerî bölgeler, *mirî çiftlik arazileri* tahsis edilmiştir.³⁴ Muhacirlerin büyük bölümü verimli fakat boş olan bu arazilere iskân edilmiş ve kısa sürede verim elde edilmiştir.³⁵ Bir kişi ya da kurumun tasarrufunda olan arazi ya da çiftlikler de muhacir iskânı için komisyon eliyle devlet tarafından satın alınıyordu. Satın alınan bu arazilerin durumları hakkında ön çalışma yapıldıktan sonra buralara ne şekilde ya da ne kadar muhacirin yerleştirileceği bildiriliyor ve ona göre iskân işleri yürütülüyordu.³⁶

Dahiliye Nezaretinden Defter-i Hakani Nezaretine gönderilen tezkirede, İzmit civarındaki Vezir Çiftliği, Kumla Çiftliği ve Uzunbey çiftliği dahilinde bulunan tarlalarının önemli bir kısmının senelerdir ekilmeyerek buralarda hayvan otlatıldığı Muhacir Komisyonunca tespit edilmiştir. Bunun yanında İzmit-Sapanca yolu üzerinde otuz bin dönüm verimli arazinin bulunduğu gerekçesiyle söz konusu boş arazilere

³³ 25 Cemaziyelevvel 1327 (14 Haziran 1909) tarihli Maliye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen tezkire için BOA, DH.MKT 2874/28.

³⁴ Halil İncılık, *Devlet-i'Aliyye*, İstanbul 2009, s.329-332.

³⁵ XIX. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı topraklarına gelen ve burada uzun süre yaşayan Ubicini, muhacirlerin çiftliklere yerleştirilmesi sürecine de tanıklık etmiştir. İzmir'de bulunduğu sırada muhacirlerden oluşan küçük bir grubun İzmir'de tasarruf hakkı Emanuel Balltazzi isimli şahsa ait olan çiftliğe yerleştirildiğinden bahsetmektedir. Ubicini ayrıca muhacirlerin yerleştirildiği çiftlikte o yılki ürünün önceki senenin mahsulünden fazla olduğunu, ilerleyen zamanlarda daha da iyi olacağı fikrinde olduğundan bahseder. M. A. Ubicini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, Çev. Cemal Aydın, İstanbul 1998, s.265.

³⁶ Taşbaş, *a.g.e*, Ankara 2017, s.364.

muhacir iskân edilmesi için Defteri-i Hakani Nezaretinden bir memurun gönderilmesi gerektiği ifade edilmiştir.³⁷

Tasarruf hakkı bazı kişi ya da kurumlarda olan çiftlikler devlet tarafından satın alınıp buralara muhacir iskânı gerçekleştirilmiştir. Satın alınan yerlerin durumu gerekli araştırma ve çalışmalar yapıldıktan sonra söz konusu çiftliklere ne kadar muhacir yerleştirileceği komisyonca bildirilir ve iskân işleri başlatılırdı. Mesela Anadolu Ordu-yı Hümayunu Müşiri olan Osman Paşa'dan varislerine intikal eden Amik Ovası'ndaki çiftlik ve araziler 570.000 kuruş karşılığında göçmen iskânı için devlet tarafından satın alınmıştır. Söz konusu arazinin bedeli Halep Vilayeti arazi hasılatından karşılanmıştır.³⁸ Berat Sancağında yer alan Mujake köyü ve Avlonya'daki Emlâk-ı hümayun Çiftlik arazisine tek seferde üç yüz seksen hane muhacir iskân edilmiştir.³⁹ Benzer şekilde Küçükçekmece, Çorlu tarafında ve Edirne vilayetindeki Emlâk-ı hümayun'a ait olan çiftliklere tek seferde sekiz bin hane ve otuz bin nüfusa yakın muhacir iskân edilmiştir. Bu muhacirlerin tohumluk ve yemlik gibi ihtiyaçları belli bir süreliğine Emlâk-ı Hümayınca karşılanmıştır. Bunun yanı sıra cami, okul gibi sosyal ihtiyaçların giderilmesi padişah izniyle Emlâk-ı Hümayun'dan karşılanmıştır.⁴⁰ Karahisar-ı Sahib Sancağı'nda bulunan Çifteler Çiftliğine iskân edilmiş olan kırk hanelik Çerkes muhacirin köylerinde bir cami, bir muallimhane ve bir dershane inşa edilmesi⁴¹ ve Konya Vilayeti'nden gönderilen tezkirede Antalya'nın İstanos Nahiyesi'ne bağlı Ballica Çiftliği'ne yerleştirilen Çerkes muhacirler için bir cami inşa edilmesi talep edilmiştir.⁴² Ayrıca Mihaliç Çiftlikat-ı Hümayuna iskân edilen muhacirler için inşa edilecek olan on altı hanenin masrafları Hazine-i Hassa Nezareti'nin veznesinden ödenmiştir.⁴³

³⁷ BOA.DH.MKT. 1578/66, 13 Kanun-ı evvel 1304 (25 Aralık 1888). BOA.DH.MKT. 1602-113, 25 Şubat 1304 (9 Aralık 1889).

³⁸ BOA.DH.MKT.2424/11, 10 Recep 1318 (3 Kasım 1900).

³⁹ BOA.ŞD. 2087/28, 28 Zilhicce 1290 (18 Şubat 1874).

⁴⁰ BOA.Y.PRK.HH. 24/55, 26 Zilhicce 1308 (2 Ağustos 1891).

⁴¹ BOA.C.MF. 167/8349, 29 Şaban 1259 (24 Eylül 1843).

⁴² BOA.DH.MKT.274/62, 21 Safer 1312 (24 Ağustos 1894).

⁴³ BOA.ML.EEM. 299/4, 17 Recep 1316 (1 Aralık 1898), BOA.ML.EEM. 302/121, 17 Ramazan 1316 (29 Ocak 1899).

Muhacirlerden devlet çiftliklerine yerleştirilenlere tanınan vergi muafiyeti başından itibaren kısa tutulmuştur. Bunun sebebi ise çiftliklere yerleştirilenlerin genel olarak boş arazilere iskân edilen muhacirlerden daha kısa sürede üretime geçiyor olmalarıdır. Maliye Nezareti'nden Muhacir Komisyonu'na gönderilen iradede Gelibolu Sancağı'nda bulunan Dukakin Çiftliği'nde bir seneden beri satılık olan haranın büyük bölümünün işletilmemesinden dolayı muhacirlerin iskânına ayrılması gerektiği ifade edilmiştir. Çiftliğe iskân olanların üç sene öşür ve beş sene vergiden muaf olacakları da belirtilmiştir.⁴⁴ Öşür ve vergi muafiyeti meselesinde süre ile ilgili kesin tavır 4 Mayıs 1864'te ortaya konmuştur. Abdülaziz tarafından onaylanan *Arz Tezkere'sine* göre; Osmanlı topraklarına gelen muhacirler bir müddet vergi, aşar ve tekâliften muaf tutulacaklardır. Fakat aşar vergisi diğer vergiler gibi şahsî olmayıp bir cemaat, iskânî icra ve ziraat için kendilerine arazi verildikten ve ziraat için gerekli durumlar sağlandıktan sonra kendilerinden vergi alınmaya başlanır. Muhacirlerden şimdiye kadar gelip yerleşmiş ve ziraata başlamış olanlardan istenilen derecede söz sahibi olanların yeni gelen muhacirlere yapılan harcamalara, yerli ahali gibi katkıda bulunmaları gerekir. Bu suretle üç seneden beri yerleşik hayata geçenlerin, sonradan gelen ve henüz nihai iskânları tamamlanmayanlara yardımcı olmak üzere öşürlerini vermeleri kararlaştırılmıştır.⁴⁵ Vergi muafiyetinin kısa tutulmasına rağmen⁴⁶ çiftliklere yerleştirilen muhacirlerin söz konusu yerlerde ikamet etmesi ise süresiz olarak tayin edilmiştir. Buna göre devlet çiftliklerine yerleştirilen muhacirler yerleştirilmelerinin üzerinden yüz sene geçse dahi bu topraklardan çıkarılmayacaktır. Çiftliklere yerleştirilmelerde istikrarın sağlanması anlamında bazı tedbirler de alınmıştır. Çiftliklere neredeyse ömür boyu yerleşme hakkında sahip olan muhacirlerin bu ayrıcalığı kötüye kullanmaması için de tedbirler alınmıştır. Buna göre; muhacirlere verilen bu çiftliklerden herhangi bir şekilde arazi bedeli alınmayacaktır. Verilen bu araziler için Emlâk-ı hümayun'da senet

⁴⁴ BOA.A.)MKT.MHM. 760/117, 11 Zilhicce 1277 (20 Haziran 1861).

⁴⁵ Saydam, *a.g.e.*, s. 168.

⁴⁶ BOA.Y.PRK.HH. 24/55, 26 Zilhicce 1308 (2 Ağustos 1891). Maliye Nezaretinden gönderilen tezkirede, Dersaadet'te Yapağıcı Çiftliğine iskân edilen Çerkes muhacirlerin vergi muafiyeti süreleri bittiği için kendilerine ne kadar vergi isabet ettiğinin bildirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. BOA. A.) MKT.MHM. 304/80, 28 Muharrem 1281 (3 Temmuz 1864).

düzenlenmiştir. Senetlerde öşrün Hazine-i Hassa'ya ödenmesi, hiçbir şekilde satılmaması sadece tasarruf hakkının kendilerine verildiği ifade edilmiştir. Yine bu araziler miras olarak bırakılamazdı. Arazi kanunnamesine uygun olarak Hazine-i Hassa'ya intikal ederdi.⁴⁷

Muhacir göçlerinin nerdeyse azalmaya başladığı dönemde dahi Anadolu'nun güneyine muhacir yerleştirilmeleri yoğunluk kazanmıştır. Bilhassa Halep'te II. Abdülhamid'in çiftliklerinin sayısının fazla olması⁴⁸ sebebiyle yine benzer sebeplerle buradaki çiftliklere Çerkes muhacirler iskân edilmiştir. Zira II. Abdülhamid'in gayrimenkullerinin önemli bir kısmını çiftlikler teşkil etmektedir.⁴⁹ Mesela Halep'deki Hamra Hara-yı Hümayununa 1465 Çerkes nüfus iskân edilmiştir.⁵⁰ Aynı şekilde iskân için Halep'e gelen bu Çerkes nüfusun önceden Hamra Hara-yı Hümayunu'na iskânları kararlaştırılmışsa da Maliye Nezareti idaresinde bulunan ve hiç kimsenin gelip yerleşmediği, bu haliyle de kimseye faydası olmayan çiftlikler olduğu için muhacirlerin bu çiftliklere yerleştirilmesinin daha uygun olduğu ifade edilmiştir.⁵¹ Yine Halep'in Menbic bölgesine 93 Harbi'nden bir sene sonra Cebel-i İsa devlet çiftliklerine Çerkes muhacirler iskân edilmiş, bunlara daha sonra yeni Çerkes gruplar da katılmıştır.⁵² Osmanlı Devleti çiftliklere yerleştirdiği muhacirlerin sayıları fazla olduğu için ve çoğu zaman bu muhacirler toplu olarak iskân edildikleri için sayılar hakkında istatistik bilgilere ihtiyaç duyulmuştur. Mesela Suriye Vilayeti'nde yer alan Bisân devlet çiftliklerine ait Cebbûl ve Akka çiftliklerine yerleştirilen Çerkes ve Tatar muhacirinin kadın ve erkek toplamda 307 nüfus ve 83 haneden oluşan cetvel, memurlar tarafından kaydedilmiştir.⁵³

⁴⁷ BOA.Y.PRK.HH. 24/55, 26 Zilhicce 1308 (2 Ağustos 1891).

⁴⁸ Geniş bilgi için bkz. Hasan Karaköse, "Sultan II. Abdülhamid'in Halep'deki Çiftlikleri", *Ortaoğ'u'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri 1*, 23-27 Ekim 2000, Hatay/28 Ekim 2000 İskenderun, s.257-266.

⁴⁹ Sadece varislerinin dava ettiği on bir bin gayrimenkulden bahsedilmektedir. Yine bunların önemli bir kısmı çiftliklerden oluşmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Vasfi Şenözen, *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki*, (yayına hazırlayan: Sado Dadyan), İstanbul 2013, s.161-164.

⁵⁰ BOA.İ.HUS.136/23, 14 Şevval 1323/12 Aralık 1905.

⁵¹ BOA.İ.HUS.136/1323, 14 Şevval 1323/12 Aralık 1905.

⁵² BOA.HH.THR.446/75-5,6, 27 Za 1306/25 Temmuz 1889.

⁵³ BOA, HH.THR.465/19, 15 Eylül 1303/27 Eylül 1887.

Sonuç

XIX. yüzyıl Osmanlı tarım işletmeciliği içerisinde mekansal olarak önemli bir yeri teşkil eden devlet çiftliklerine muhacir yerleşimi, Osmanlı'nın muhaciri iskân politikasında özellikle göçlerin yoğunluk kazandığı aynı zamanda Osmanlı topraklarında söz konusu muhacirleri yerleştirmek konusunda sıkıntı yaşadığı dönemde alternatif bir mekan olmak özelliğini taşımaktadır. Tarım işletmeciliği ve hayvancılık anlamında büyük beklentiler ile meydana gelen devlet çiftlikleri birçok sebeple beklenileni karşılamamıştır. Büyük toprak parçalarından oluşan ve yüksek sermayelerle inşa edilen bu çiftlikler daha sonra Osmanlı Devleti tarafından muhacirler için planladıkları yerleşkeler olmuştur.

Osmanlı topraklarına belli dönemlerde büyük kitleler halinde göç eden muhacirlerin iskânı konusunda Osmanlı merkez ve taşra yönetimi bir iskân politikası izlemiştir. Bu politika gereği boş olan toprakların tarım ve hayvancılığa açılması, ihtiyaç hasıl olması durumunda yeni yerleşim alanlarının oluşturulması, yerli ahali ve muhacirler arasında asayişin sağlanması gibi etkenleri göz önünde bulundurarak muhacirleri uygun yerlere yerleştirmiştir. Bu bağlamda “devlet çiftlikleri”ne muhacir iskânı özellikle göçlerin son dönemlerinde önemli bir alternatif mekan olmuştur. Devlet çiftliklerine muhacir iskânı ile tarım ve hayvancılık alanlarında verimin artması amaçlanmış, özellikle bu alanlarda mahir olan toplulukların yerleştirilmesi, onlara vergi muafiyeti getirilmesi ve tasarruf haklarına sahip olmaları gibi kolaylıklarla kısa zamanda toplumsal adaptasyonunun sağlanmasına katkıda bulunulmuştur.

Söz konusu çiftliklere muhacir iskânı ile hem büyük kitlelerin yerleşimi için mekan sıkıntısı kısmen bertaraf edilmiş hem de büyük yatırımlar ile inşa edilen fakat beklenen verimin elde edilmediği bu topraklarda üretimin devamlılığı söz konusu olmuştur.

Genişletilmiş Özet

Geniş ve dar anlamıyla birbirinden farklı iki kavramı ifade eden “çiftlik” terimi bilhassa geniş anlamı ile Osmanlı terminolojisinde küçük tarım işletmelerinden fazlasını ifade etmektedir. Osmanlı ekonomisi ve ordusu açısından önemli bir uygulama olan tımar sisteminin zamanla

değişip dönüşmesi sürecinde çiftlikler önemli bir konumda olmuştur. Bilhassa XVIII. yüzyıla gelindiğinde geniş anlamı içine alan büyük tarım işletmeleri manasındaki “çiftlikler” daha da yaygın hale gelmiştir. Zamanla sayıları artan çiftliklerin mahiyeti de değişmiştir. Bu değişim beraberinde yeni kanunların kabul edilmesini de zorunlu hale getirmiştir. 1858 Arazi Kanunnamesi'nde açıkça ifade edildiği gibi, çiftlik her sene ekilip biçilen iki öküzün sürebileceği bir yerdir ki bu da çok verimli yerden 70-80 dönümlük, orta verimli yerden 100 dönümlük ve az verimli yerden 130 dönümlük bir alana karşılık gelmektedir. Aynı kanunnamenin 52. maddesinde “çiftlik” geniş anlamıyla, arazide ziraat yapmak için inşa edilen bina, yetiştirilen hayvan, tohum ve çiftlik aletlerinden meydana gelen toprak parçası olarak tanımlanmıştır.

XIX. yüzyıla gelindiğinde ise çiftliklerin statülerinin dışında içyapılarında da değişiklikler olmuştur. İskân politikasının bir gereği olarak şahıslara büyük toprak parçalarında tasarruf hakkı verilmiştir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde bir devlet teşebbüsü olarak inşa edilen devlet çiftliklerinin Osmanlı tarım ekonomisine büyük bir ivme kazandıracağı düşünülmüştür. Bu maksatla emlak-ı hümayun olarak tescillenen işletmeler Hazîne-i Hassa Nezareti'ne devredilmiştir. Fakat büyük beklentilerle ve yatırımlarla inşa edilen söz konusu çiftliklerden işletmeleri tasarruf edecek kişilerin bulunmaması sebebiyle istenilen verim elde edilememiştir. Söz konusu yüzyılda toprak unsuru fazla olsa da toprağı işleyecek kişinin yetersizliği büyük yatırımlarla geniş araziler üzerine kurulan bu çiftliklerin önemli bir kısmının boş kalmasına sebep olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid döneminde toprağın işlenmesinin devamlılığının sağlanması amacıyla birçok tedbir alınmıştır. Buna, Ziraat Mektepleri ve Numune Çiftlikleri örnek olarak gösterilebilir. Bunun yanı sıra emlak-ı hümayun, Maliye Nezareti'ne aktarılmış ve idaresi Hazine-i Hassa Nezareti'ne bırakılmıştır. Bu haliyle çeşitli şekillerde tasarruf edilen toprakların bir kısmı yerli ahali tarafından tasarruf edilirken bir kısmı da çeşitli zamanlarda Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalan muhacirler tarafından işlenmiştir. Buna örnek olarak, 1853-1856 Kırım Harbi, 1863 Rus-Çerkes Harbi ve 93 Harbi neticesinde yaşanan muhacir göçleri gösterilebilir. Osmanlı topraklarına doğru gerçekleşen Kırım-Kafkas ve Balkan göçleri sonrasında uygun yerlere

yerleştirilemeyen büyük insan kitleleri artmaya başlamıştır. Kitle göçlerinin başlarında öngörüldüğü düzeyde nüfus Osmanlı topraklarına göç etmiş ve Osmanlı merkez ve taşra yönetimi bunları kontrollü olarak uygun yerlere iskân etmiştir. Fakat ilerleyen zamanlarda muhacirlerin iskânı için hem gelen insan sayısının artık tahmin edilenin üzerinde olması hem de Osmanlı toprakları içinde iskâna uygun yerlerin sınırlı hale gelmesi devlet çiftliklerini muhacir iskânı için alternatif bir mekan haline getirmiştir.

Emlâk-ı hümayun'dan olan çiftliklere yerleştirilme söz konusu olduğunda buralara ikamet edilmesi uygun görülmüştür. Bu maksatla özellikle ziraat konusunda iyi olan muhacirlerin yerleştirilmesi hususunda Muhacir Komisyonu ve Şehremâneti'ye bilgi verilmiştir. Devlet çiftliklerine yerleştirilen muhacirler için uygun köyler seçilmiş özellikle hayvancılık ve tarım konusunda iyi oldukları bilinen Çerkezlerin tarım ekonomisine katkı sağlayacağı düşünölmüştür. Yerleşim yerlerinde yaşamlarını idame edecekleri hane, çiftlik yapacakları arazi ve edevat, çocukların eğitimlerini devam ettirecekleri okul ve ibadetlerini yapmaları için caminin olmasına özen gösterilmiştir. Söz konusu unsurların olmaması durumunda ise bunların tedarik edilmesi gerektiği bildirilmiştir. Böylece çiftliklere yerleştirilen ahalinin kısa zamanda günlük hayatlarına devam etmeleri sağlanmıştır.

Yeni durum ile beraber devlet çiftliklerindeki demografik yapıdaki dinamiklerde de değişmeler meydana gelmiştir. Bu demografik yapıdaki en büyük değişmelerden biri, muhacirlerin iskânına devlet çiftliklerinin açılmasıdır. Büyük kitlelerin peyderpey Osmanlı topraklarına ulaşmasıyla birlikte muhacirler için iskân edilecek yerlerin bulunması konusunda sorun yaşanmaya başlanmış ve bu aşamada devlet çiftlikleri birer alternatif mekan olarak kullanılmaya başlanmıştır. Daha öncesinden toprağın işlememesinden dolayı ciddi bir vergi kaybı söz konusu olmuştur. XIX. yüzyılın ortaları ile beraber Osmanlı topraklarına gelen yoğun kitlesel göçler, göçler neticesinde yerleşim yeri konusunda sıkıntıların yaşanması, yerli ahalinin toprağı işlememesi, göçer için yeni yerleşim yerlerinin açılması dolayısıyla mera alanlarının azalması ve hayvancılığın bu durumdan olumsuz etkilenmesi, ormanların göçmen yerleşimlerine açılması ve diğer taraftan devlet çiftliklerinde ziraat yapacak insan unsurunun olmayışı gibi olguların bir

araya gelmesi ile Osmanlı Devleti yeni opsiyonlar geliştirmek durumunda kalmıştır. Bu kontekst ile muhacirler devlet çiftliklerine yerleştirilerek kısmen de olsa bu olumsuzlukların bertaraf edilmesi amaçlanmıştır.

Muhacirlerin iskânına açılan çiftliklerde şayet barınacakları bir ev yoksa en kısa sürede hane inşa edilecekti. Bunun yanında cami, okul gibi eğitim ve ibadet için kullanılacak bina olmayan köylere de söz konusu yapılar inşa edilecekti. Bu işler için mimar ve mühendisler tayin edilecekti. Buradan anlaşıldığı üzere devlet çiftliklerine planlı ve kontrollü bir yerleşim söz konusuydu. Devlet çiftliklerine muhacir yerleştirilmesi, yalnızca geniş arazileri iskâna açmaktan fazlaca anlamlar ifade etmektedir. Mesela yerli ahali ile olası çatışmaların önüne geçilmesi bunlardan biri olarak sayılabilir.

1877 senesine kadar, arazi kanunnamesinde belirtildiği gibi, çok verimli yerden 70, verimi orta düzeyde olan yerden 100 ve verimi düşük olan yerden 130 dönüm arazi verilerek muhacirler iskân edilmiştir. 1877-1900 seneleri arasında Anadolu'ya gelen muhacirlere iskân edilebilmeleri için sürekli olarak arazi tedarik edilmesi gerekiyordu. Osmanlı topraklarına bu şekilde gelen muhacirlere, hazineye ait atıl araziler, vakıf toprakları, atıl durumdaki askerî bölgeler, mirî çiftlik arazileri tahsis edilmiştir. Muhacirlerin büyük bölümü verimli fakat boş olan bu arazilere iskân edilmiş ve kısa sürede verim elde edilmiştir. Bir kişi ya da kurumun tasarrufunda olan arazi ya da çiftlikler de muhacir iskânı için komisyon eliyle devlet tarafından satın alınıyordu. Satın alınan bu arazilerin durumları hakkında ön çalışma yapıldıktan sonra buralara ne şekilde ya da ne kadar muhacirin yerleştirileceği bildiriliyor ve ona göre iskân işleri yürütülüyordu.

93 Harbi sonrasında öngörülemez biçimde artan muhacir göçlerinden sonra Osmanlı Devleti topraklarına gelen göçmenleri yerleştirmek konusunda ciddi sıkıntı yaşanmıştı. Yerli ahalinin huzur ve güvenliğine herhangi bir zarar gelmemesi ve aynı zamanda göçmelerin uygun yerlere en kısa sürede yerleştirilmesi temel sorunlardandı. Bu arada başta İstanbul olmak üzere Osmanlı topraklarının iç kesimlerinde muhacirleri iskân edecek uygun araziler kalmamıştı. Bu yüzden Anadolu'nun güneyine iskânlar gerçekleştirilmiş ve bunun yanında yeni bir yerleşim yeri olarak devlet çiftlikleri muhacir iskânına açılmıştı.

Tasarruf hakkı bazı kişi ya da kurumlarda olan çiftlikler devlet tarafından satın alınıp buralara muhacir iskânı gerçekleştirilmiştir. Satın alınan yerlerin durumu gerekli araştırma ve çalışmalar yapıldıktan sonra çiftliklere ne kadar muhacir yerleştirileceği komisyon tarafından bildirilir ve iskân işleri başlatılırdı. Devlet çiftliklerine yerleştirilen muhacirlere tanınan vergi muafiyetinin süresi başından itibaren kısa tutulmuştur. Öşür ve vergi muafiyeti meselesinde süre ile ilgili kesin tavrı 4 Mayıs 1864'te ortaya konmuştur. Sultan Abdülaziz tarafından onaylanan Arz Tezkere'sine göre; Osmanlı topraklarına gelen muhacirler bir müddet vergi, aşar ve tekâliften muaf tutulacaklardır. Fakat aşar vergisi diğer vergiler gibi şahsî olmayıp bir cemaat, iskânı icra ve ziraat için kendilerine arazi verildikten ve ziraat için gerekli durumlar sağlandıktan sonra kendilerinden vergi alınmaya başlanır. Osmanlı topraklarına daha önce gelip yerleştirilmiş ve ziraata başlamış muhacirlerden, istenilen derecede söz sahibi olanların yeni gelen muhacirlere yapılan harcamalara, yerli ahali gibi katkıda bulunmaları gerekirdi. Bu suretle üç seneden beri yerleşik hayata geçenlerin, sonradan gelen ve henüz nihai iskânları tamamlanmayanlara yardımcı olmak üzere öşürlerini vermeleri kararlaştırılmıştı. Muhacirlerin bu uygulama ile yeni gelenlerin işlerini kolaylaştırdığı söylenebilir.

Vergi muafiyetinin kısa tutulmasına rağmen çiftliklere yerleştirilen muhacirlerin söz konusu yerlerde ikamet etmesi ise süresiz olarak tayin edilmiştir. Burada yine üretimin devamlığının ve iskân işi tamamlanan muhacirlerin yerleşik hayata çabuk geçmesini sağlamak ve tekrar onlar için yeni iskân yerleri arayışına girmemek gibi hususların göz önüne alındığı söylenebilir. Buna göre devlet çiftliklerine yerleştirilen muhacirler yerleştirilmelerinin üzerinden yüz sene geçse dahi bu topraklardan çıkarılmayacaktı. Çiftliklere yerleştirilmelerde istikrarın sağlanması anlamında bazı tedbirler de alınmıştır. Çiftliklere neredeyse ömür boyu yerleşme hakkında sahip olan muhacirlerin bu ayrıcalığı kötüye kullanmaması için de bir takım tedbirler alınmıştır. Buna göre; muhacirlere verilen bu çiftliklerden herhangi bir şekilde arazi bedeli alınmayacaktır. Verilen bu araziler için Emlâk-ı hümayun'da senet düzenlenmiştir. Senetlerde öşrün Hazine-i Hassa'ya ödenmesi, hiçbir şekilde satılmaması ve yalnızca tasarruf hakkının kendilerine verildiği ifade edilmiştir. Yine bu araziler miras olarak bırakılamazdı. Arazi kanunnamesine uygun olarak Hazine-i Hassa'ya intikal ederdi.

Kafkas muhacir göçlerinin azalmaya başladığı XX. Yüzyılın ilk yıllarında dahi Anadolu'nun güneyine muhacir yerleştirilmeleri yoğunluk şeklinde yaşanmıştır. Bilhassa Halep'te Sultan II. Abdülhamid'in çiftliklerinin sayısının fazla olması sebebiyle yine benzer sebeplerle buradaki çiftliklere Çerkez muhacirler iskân edilmiştir. Bunun yanı sıra özellikle 93 Harbinden sonra Halep ve civarına çok sayıda Çerkez göçmenin geçerli sebeplerle iskân edildiği bilinmektedir. Bu sebepler arasında demiryolu güvenliğinin savaşçı bir toplum olan Çerkezler eliyle güvenliğini sağlamak, aynı dönemde düzensiz göçer aşiretlerin devlete karşı isyan girişimlerini yine Çerkezler aracılığı ile bertaraf etmek, özellikle Halep coğrafyasının önemli bir yerini işgal eden devlet çiftliklerinden üretimin devamlılığını temin etmek gibi unsurlar sayılabilir. Aynı şekilde Sultan II. Abdülhamid'in gayrimenkullerinin önemli bir kısmını çiftlikler teşkil etmektedir. Özellikle bir tarım toplumu olan, at yetiştiriciliği ve savaşçı kimlikleri ile bilinen Çerkezlerin bu işletmelere yerleştirilmesine özen gösterilmiştir. Sonuç olarak, büyük yatırım ve düşüncelerle inşa edilen çiftliklerin tekrar üretime açılması için ciddi bir adım atılmıştır. Böylece devlete ait olan bu çiftliklerin önemli bir kısmı hazineye yük olmaktan çıkarılıp tasarruf hakkı muhacirlere verilmiştir. En nihayetinde muhacirler yaptıkları ziraatla hem kendi işlerini sağlayacak hem devlete yük olmayacak hem de mirî arazilerden devlete ek gelir elde edilmiş olacaktır.

Devlet çiftliklerinin fikir itibarıyla ziraat ve hayvancılığı içine alan büyük işletmeler olduğu hesaba katılırsa Osmanlı Devleti'nin buralardan büyük gelirler elde etmeyi beklemesi doğaldır. Bu haliyle aslında iki taraflı bir kriz halinin iskân politikası üzerinden çözümlendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. İskân politikası ile sayesinde muhacirler kısa zamanda tüketici grup olmaktan çıkıp üretici birer topluluk haline gelecek bir yandan da büyük yatırımlar ile inşa edilen fakat yerli ahali tarafından rağbet görmeyen bu işletmelerin birer üretim organizasyonu olarak devamlılığı sağlanmış olacaktır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA, DH.MKT,2842/28.
 BOA, A.MKT.MHM 504/8.
 BOA, DH.MKT, 2874/28.
 BOA.C.MF. 167/8349.
 BOA.İ.DH.463/30903.
 BOA.A.)MKT.MHM. 760/117.
 BOA. A.)MKT.NZD.416/49.
 BOA. A.) MKT.MHM. 304/80.
 BOA.MVL. 1024/36.
 BOA.ŞD. 2087/28.
 BOA.Y.PRK.AZJ.4/18.
 BOA.Y.MTV. 12/54.
 BOA, HH.THR.465/19.
 BOA.DH.MKT. 1578/66.
 BOA.DH.MKT. 1602/113.
 BOA.HH.THR.446/75.
 BOA.Y.PRK.HH. 24/55.
 BOA.DH.MKT.274/62.
 BOA.ML.EEM. 299/4.
 BOA.ML.EEM. 302/121.
 BOA.DH.MKT.2424/11.
 BOA.İ.HUS.136/23.
 BOA.İ.HUS.136/1323.

Kitap ve Makaleler

Ahmet Cevdet Paşa, *Düstur*, Birinci Tertip Üçüncü Cilt, Ankara.

Arazi Kanunnamesi 1858 (7 Ramazan 1274), Hız. Orhan Çeker, İstanbul, 1985.

Başarır, Özlem, “Osmanlı Hanedan Çiftliklerinin Taşra Yönetim Organizasyonundaki Yeri Üzerine Bazı Bilgiler”, *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, 2/17, (2021), s.17-38.

Cin, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, *Selçuk Üniversitesi Yayınları*, Konya 1992,

Erdem, Sevim, *Osmanlı Devleti Döneminde Malatya Sultansuyu Çiftliği'nin Tarihi Gelişimi*, *Manas Yayınları*, Ankara 2019.

Erdem, Ufuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, *Türk Tarih Kurumu*, Ankara 2018.

Güran, Tefvik, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2014.

İnalıcık, Halil, "Çiftlik", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi VIII*, İstanbul 1993.

İnalıcık, Halil, *Devlet-i'Aliyye*, İstanbul 2009.

Kadioğlu, Sevtap, *Osmanlı Döneminde Türkiye'de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve Tedrisat-ı Ziraat Nizamnamesi*, İstanbul 2005.

Karaköse, Hasan, "Sultan II. Abdülhamid'in Halep'deki Çiftlikleri", *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri-I*, Ankara 2000.

Keyder, Çağlar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak), İstanbul 1998.

Kokdaş, İrfan, "Osmanlı Çiftliklerinde Tek Tip Bir Demografik Yapı Var mıydı? 19. Yüzyıl Teselya Çiftliklerinde Sosyo-Ekonomik Dinamikler ve Nüfus Yapıları", *Keçiçek*, 48, (2019), s.271-303.

Köksal, Osman "Osmanlı Dönüşüm Sürecinde Bir Devlet Teşebbüsü Olarak Çifteler Hâra-yı Hümayunu ve Türk Atçılığına Katkıları", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/2, (2009), s. 333-365.

Ouataerd, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (çev. Ayşe Berktaş), İstanbul 2005.

Özkaya, Yücel "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14/25, (1981), s.171-203.

Polat, Habibe, *Osmanlı Devleti'nin Halep ve Civarına Çerkesleri İskânı (1856-1914)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 2019.

Sarıbey Haykıran, Aysun, *Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler (1839-1918)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İzmir 2013.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri 1856-1876*, Ankara 1997.

Şen, Ömer, "Muhacir Ailelerine Yönelik İktisadî ve Sosyal Tedbirler", *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi I*, Ankara 1992.

Şenözen, Vasfi, *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki*, (Yayına Hazırlayan: Sado Dadyan), İstanbul 2013.

Taşbaş, Erdal, *Halifenin Gölgesine Sığınanlar*, Ankara 2017.

Terzi, Arzu, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara 2000.

Terzioğlu, Yücel, "Landlords, Refugees, and Nomads: Struggles For Land Around Late-Nineteenth-Century Ayvalık", *New Perspectives on Turkey*, Spring, 24, (2001), pp.51-82.

Ubicini, M.A., *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, Çev. Cemal Aydın, İstanbul 1998.

Vehbi, Ali, II. Abdülhamid, *Siyasî Hatıratım*, İstanbul 1997.

Extended Abstract

The term “*farm*”, which expresses two different concepts in its broad and narrow sense, with its broad meaning means more than a small agricultural enterprise in Ottoman terminology. Farms had an important position in the process of changing and transforming the Timar System, which is an important practice for the economic system Ottoman Empire and its army. Especially in the 18th century, “*farms*” became more common throughout the country. The structure of the farms has also changed while their number increased over time. This change made also it necessary to adopt new laws. As it is clearly stated in the “*Land Code of 1858*”, the farm is a place where two oxen are plowed each year. The definition in question corresponds to an area of 70-80 acres in highly fertile ground, 100 acres in medium-fertile ground and 130 decares in less productive ground.

In the 52nd article of the same law, “*farm*” is defined, as its broad meaning, as the piece of land that consists of a building, animal being raised, seeds and farm implements built for agriculture on the land. By the 19th century, there were also changes in the internal structures of the farms. As a requirement of the settlement policy, individuals were given the right to dispose of large pieces of land. It had been estimated that the state farms would give a great impetus to the Ottoman agricultural economy, which were built as a state enterprise during the reign of Abdülhamid II. For this purpose, the farms registered as “*emlâk-ı hümayun*” were transferred to the Ministry of “*Hazîne-i Hassa*”. However, the estimated and desired profit could not be achieved due to the lack of entrepreneur to make investments to the businesses from the farms in question, which were built with great expectations and investments. Although there are enough large lands, the inadequacy of the people to cultivate the land has caused a significant part of these farms to be empty. During the reign of Abdülhamid II, many measures were taken to ensure the continuity of the cultivation of the land. Agricultural Schools and Sample Farms can be given as examples of these measures. In addition, “*emlâk-ı hümayun*” was transferred to the Ministry of Finance and its administration was left to the Ministry of “*Hazîne-i Hassa*”. In this state, some of the lands were operated by the local people, while some of them were cultivated by the immigrants

who had to come to the Ottoman lands at various times. Examples of this are the migrations that took place as a result of the Crimean War of 1853-1856, the Russia-Circassia War of 1863 and the War of 93. After the Crimean-Caucasian and Balkan migrations to the Ottoman lands, large masses of people who could not be settled in suitable places began to increase. The predictions made at the beginning of the mass migrations came true, and the Ottoman central and provincial administrations settled them in suitable places in a controlled manner. However, it was seen that the number of people who came in the later years was higher than originally expected and because there were insufficient places suitable for resettlement in the Ottoman lands, it made state farms an alternative place for the resettlement of immigrants.

When it comes to settling in the farms from Emlâk-ı hümayun, it was deemed appropriate to reside there. For this purpose, "*Immigration Commission*" and the "*Şehremanet*" had been informed about the placement of immigrants who had knowledge and experience in agriculture. Suitable villages were chosen for the immigrants settled in state farms, and it was envisaged that the Circassians, who were known to be good in animal husbandry and agriculture, would contribute to the agricultural economy. In the regions where the immigrants were settled, care was taken to have houses for shelter, the land and equipment needed to establish a farm, a school for children and a mosque for worship.

In the absence of such structures and elements, it has been stated that they should be procured by the official institutions. In this way, the migrants placed on the farms were enabled to continue their daily lives in a short time.

Along with the new situation, changes have occurred in the demographic structure of state farms. One of the biggest changes in this demographic structure is the opening of state farms for the settlement of immigrants. With the large masses reaching the Ottoman lands gradually, problems began to be experienced in finding places to be resettled for the immigrants, and at this stage, state farms began to be used as an alternative place. There had been serious tax loss due to the fact that the land was not cultivated before. In the middle of the 19th

century, because the mass migrations to the Ottoman lands, problems in terms of settlement as a result of migrations, the local people's inability to cultivate the land, the decrease in pasture areas due to the opening of new settlements for immigrants and the negative effects of animal husbandry, the opening of forests to immigrant settlements; The Ottoman Empire had to develop new options with the combination of facts such as the lack of trained human resources to make agriculture in state farms. With this context, it is aimed to eliminate these problems, if not completely, by placing immigrants on state farms.

If there were not a shelter to live in on the farms opened to the settlement of the immigrants, would be built as soon as possible. In addition, buildings were to be built in the villages where there were no structures to be used for education and worship, such as mosques and schools. Architects and engineers were to be appointed for these works. As can be understood from this, there was a planned and controlled settlement on state farms. Settling immigrants on state farms means more than just opening up large lands. For example, "preventing possible conflicts with the local population" was one of the situations that needed to be considered and planned for. Until 1877, as stated in the land code, immigrants were settled by giving 70 decares of land from very fertile places, 100 decares from medium yielding places, and 130 decares from low-yielding places.

Between the years 1877-1900, the immigrants coming to Anatolia had to be continuously supplied with land so that they could be resettled. Inactive lands belonging to the Treasury, Vakıf lands, military zones not in use, and Mirî farm lands were allocated to the immigrants who came to the Ottoman lands in this way. Most of the immigrants were settled in these fertile but empty lands and yield was obtained in a short time. Land or farms in the possession of a person or institution were also purchased by the state through commissions for the resettlement of immigrants. After a preliminary study was made about the conditions of these purchased lands, it was reported how or how many immigrants would be settled there, and resettlement works were carried out accordingly. After the unpredictably increased immigration because of the 93 War, serious difficulties were experienced in resettling the immigrants who arrived to the Ottoman Empire. It was

one of the main problems that the peace and security of the local people should not be harmed and that the immigrants should be placed in suitable places as soon as possible. In the meantime, there were no suitable lands to settle the immigrants in the inner parts of the Ottoman lands, especially in Istanbul. For this reason, resettlement was carried out in the south of Anatolia, and besides this, state farms were opened to immigrant resettlement as a new settlement.

The farms that were owned by some individuals or institutions were purchased by the state and immigrants were resettled there. After the necessary research and studies were done on the purchased places, the commission was announcing that how many immigrants were to be placed in the farms and the resettlement works were started. The duration of the tax exemption granted to immigrants placed on state farms was kept short from the beginning. The definite point of view regarding the time period in the issue of Öşür and tax exemption was finalized on May 4, 1864. According to the "Arz Tezkeresi", approved by Sultan Abdulaziz, the immigrants who came to the Ottoman lands were to be exempted from tax, Öşür and other taxes for a while. However, the Öşür is not personal like other taxes, a congregation begin to be taxed after they were given land for resettlement and agriculture and the necessary conditions for agriculture are provided. Among the immigrants who came and settled in the Ottoman lands and started agriculture, those who had a say in the desired level should have contributed to the expenditures made for the newly arrived immigrants, just like the local people. In this way, it was decided that those who had been settled for three years were give their Öşür to help those who came later and whose final settlement was not yet completed. It can be stated that the previous immigrants facilitated the work of the newcomers with this practice.

Despite the fact that the tax exemption was kept short, the immigrants settled in the farms were determined to reside in the places in question indefinitely. The aim of this practice was to ensure the continuity of production and the rapid transition of immigrants, whose settlement work was completed, to settled life and not to search for new places of residence for them again. According to this, immigrants settled in state farms were not to be removed from these lands even if

a hundred years have passed since their resettlement. Some measures had also been taken to ensure stability in resettlement on farms. Some measures had also been taken to ensure that the immigrants, who have the right to settle on farms for almost a lifetime, do not abuse that privileges. According to this; no land value was to be taken from these farms given to immigrants. A deed was being issued in Emlâk-ı hümayun for these lands given. In the promissory notes, it was stated that the Öşür was to be paid to the Hazine-i Hassa, cannot be sold in any way, and only the right of savings was given to them. In addition to this, these lands could not be inherited. It was transferred to the Hazine-i Hassa in accordance with the Land Code.

Even in the first years of the 20th century, when the migration of Caucasian immigrants began to decline, the settlement of immigrants in the south of Anatolia was intense. Due to the large number of Abdulhamid II's farms in Aleppo, Circassian immigrants were settled on the farms here for similar reasons. In addition, it is known that many Circassian immigrants were resettled in Aleppo and its surroundings, especially after the 93 War for some acceptable reasons. Among these reasons, it can be stated that to ensure the security of the railway by the Circassians, to eliminate the rebellion attempts of irregular nomadic tribes against the state and to ensure the continuity of production, especially from state farms occupying an important place in the geography of Aleppo. Likewise, farms constitute an important part of Abdülhamid II's real estate. Special attention was paid to the placement of Circassians, who are an agricultural society and known for their horse breeding and warrior identities, to these farms. As a result, a serious step had been taken to reopen the farms, which were built with great investment and thought. Thus, a significant part of these state-owned farms was no longer a burden to the treasury and the right of disposal was given to the immigrants. Ultimately, with their agricultural activities, the immigrants would provide their own food, would not be a burden to the state, and additional income would be obtained from the Mirî lands.

Considering that state farms are large enterprises that include agriculture and animal husbandry, it is natural for the Ottoman Empire to expect to earn large incomes from these investments. Thus, it would

not be wrong to say that a bilateral crisis was resolved through the settlement policy. Thanks to the resettlement policy, the immigrants would soon cease to be a consumer group and become a producer community, on the other hand, the continuity of these enterprises, which were built with large investments but were not in demand by the local people, would be ensured as a production organization.